

PAPER DETAILS

TITLE: KLASİK OSMANLI TIBBINİN XVII. YÜZYIL TEMSİLCİSİ: HEKİMBASI EMİR ÇELEBİ'NİN
HAYATI VE ESERLERİ

AUTHORS: Hüsamettin Halit ATLI

PAGES: 97-111

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1385448>

KLASİK OSMANLI TIBBININ XVII. YÜZYIL TEMSİLCİSİ: HEKİMBAŞI EMİR ÇELEBİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Hüsamettin Halit ATLI¹

Öz

XVII. yüzyıl Osmanlı tıbbındaki önemli şahsiyetlerden biri olan Emir Çelebi, IV. Murad'ın başhekimliğini yapmış, yazdığı *Enmûzecü't-Tıbb* eseriyle önem kazanmıştır. Hekimliğinin yanı sıra renkli kişiliği ile bilinen Emir Çelebi, erken yaşta hayata veda ettiğinden dolayı ilminden yeterince faydalanılamamış bilim insanlarından biridir. Klasik tıp ilminin son temsilcilerinden olan Seyyid Mehmed Emir Çelebi hakkında bu zamana kadar farklı çalışmalar yapılmış, hayatı ve eserleri tarihî, tıbbi ve dil yönüyle incelenmiştir. Bu çalışma; Emir Çelebi'nin hayat safhaları, görev süresi ve yazdığı eserlere ilişkin bazı ilave tespit ve yorumlamalarda bulunmaktadır. Osmanlı biyografi araştırmalarında kronikler, divanlar ve tezkireler kaynak açısından önemli olmakla birlikte arşiv belgeleri incelenmeden yapılan çalışmalarda eksik veya yanlış bilgilere ulaşılmaktadır. Özellikle hekimbaşı listelerinin doğru bir şekilde tespitinde arşiv kayıtlarına ihtiyaç vardır. Çalışma, bahsedilen birincil kaynakların daha ayrıntılı bir şekilde irdelenmesiyle tarih ve tıp tarihi araştırmalarına biyografik açıdan katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Emir Çelebi, XVII. Yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu, Tıp Tarihi, *Enmûzecü't-Tıbb*.

17th Century Representative of Classic Ottoman Medicine: The Life and Works of Hekimbaşı Emir Çelebi

Abstract

Emir Çelebi, is one of the important figures in the XVII. century Ottoman medicine. He was the chief physician of IV. Murad and he became an important figure by writing *Enmûzecü't-Tıbb*. Beside his medical prowess, Emir Çelebi was known for his colorful personality; yet benefits of his scientific research stumped due to his early death. Different studies have been carried out on Seyyid Mehmed Emir Çelebi, one of the last representatives of classical medicine; his life and works have been studied from a historical, medical and linguistic perspective. This work makes some additional determinations and interpretations regarding the life stages of Emir Çelebi, his tenure and the works he produced. Although chronicles, divans and tezkires are important in terms of sources in Ottoman biography, studies conducted without examining archive documents results with incomplete or incorrect information. Especially, to determine accurate chief physician lists, using archive records is a must. This study aims to contribute to the history and medical history research in terms of biography by examining primary sources in more detail.

Keywords: Emir Çelebi, XVII. Century, Ottoman Empire, History of Medicine, *Enmûzecü't-Tıbb*.

¹ Kırıkkale Üniversitesi Doktora Öğrencisi, e-posta: halitatli@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-1947-7816

Giriş

XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Tıp Anlayışı

Dünyanın en uzun ömürlü imparatorluklarından biri olan Osmanlı Devleti en kuvvetli zamanlarını yaşadığı XVI. yüzyıl sonlarında, bünyesinde çıkan birtakım sorunlar ve dünyadaki gelişmelere dayalı olarak farklı bir döneme kapı aralamıştır. Özellikle Avrupa'da Rönesans'ın beraberinde getirdiği gelişmelerle askeri ve iktisadi üstünlük rol değiştirmiştir. Bu değişimin etkisiyle iç dengeyi kontrol etmekte zorlanan Osmanlı İmparatorluğu farklı bir dönem yaşamaya başlamıştır. Bu devirde ekonominin sarsılmasından ötürü çıkan isyanlar, nüfusun hızla çoğalması, askerlerin alım sürecinde profesyonel çizgiden çıkılarak adam kayırmanın artması, devlet işlerine saray görevlilerinin karışması, ülkenin genişleyen arazisinde savaşın çıkardığı ek maliyetler Osmanlı İmparatorluğu'nu birçok açıdan zayıflatmış, bu da Avrupa devletlerine yeni fırsatlar sunmuştur (İnalcık, 2012, s. 191-197). Bunun yanı sıra hanedan sisteminden kaynaklanan kardeş kavgalarında genç ve deneyimsiz sultanların başa geçmesi idareyi zayıflatmış için I. Ahmed zamanında hükümlerlik sistemi değiştirilerek ekber ve erşed kuralı getirilmiş, ancak bu sefer de hanım sultanların ve saray erkânının yönetimdeki ağırlıkları gitgide artarak devlet otoritesi sarsılmış, bu da askeri isyanların çoğalmasına neden olmuştur (Uzunçarşılı, 1984, s. 45-49, 156).

Emir Çelebi'nin hekimbaşılık yaptığı IV. Murad döneminin başları, devlet kadrolarında tecrübesiz ve kabiliyetsiz kimselerin kol gezdiği, askerlerin otoriteyi ele geçirdiği, ülke içinde de isyanların olduğu bir zamana denk gelir. Küçük yaşta tahta geçen IV. Murad idareyi ele aldığı andan itibaren tek tek problemlerin üzerine gitmiş, bir yandan askeri ve siyasi hâkimiyeti sağlarken diğer yandan da devlet adamlarından sorunların çözümleri için yazılı olarak fikirlerini istemiştir. Kaleme alınan eserler; işin ehline verilmesi, rüşvetin yok edilmesi, halka yapılan zulmün engellenmesi, bütçenin düzenlenmesi gibi konularda önemli tavsiyelerde bulunmakla birlikte, devletin düzelmesi için ortak görüş, Kânûn-ı Kadîm'in yani özellikle XVI. yüzyıldaki kanunların tatbiki yönündedir. Ancak ülkedeki problemlerin sosyolojik, ekonomik, askeri ve siyasi tahlilleri tam yapılamadığı, ayrıca savaşlardaki mağlubiyetlerin sebepleri diğer devletlerde değil de hep ülke içinde arandığı için çözüm tavsiyeleri yüzeysel ve geçici olmuştur (İnalcık, 2015, s. 123-126; Yüksel, 2017, s. 118). Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zihnî dönüşüm, problemlerin kökenlerine inilemediğinden diğer ülkelerdeki dönüşümün gerisinde kalmış, bu da birçok açıdan Batı dünyasının Osmanlı'dan üstün bir konuma gelmesiyle neticelenmiştir. Batı'nın üstünlük kurduğu alanlardan biri de tıp ilmi olmuştur.

Temellerini Türk-İslam medrese geleneğinden alan Osmanlı eğitim sisteminde ilk dönemlerden itibaren hem hastane hem de tıp eğitim merkezi olarak faaliyet gösteren dârüşşifâlar, tıp tahsilinin görüldüğü ve mezunlarının hekim olarak atandığı bir fakülte işlevini de görmüştür. Dârüşşifâların yanı sıra usta-çırak silsilesiyle de verilen tıp eğitiminin Osmanlılarda hastaneden bağımsız olarak kurumsal bir şekilde verilmesi, 1557'de açılan

Süleymaniye Tıp Medresesi ile olacaktır (Şehsuvaroğlu, Demirhan ve Güreşsever, 1984, s. 21-23).

Ancak Osmanlı Devleti'ndeki tıp eğitimi ve hekimlerin ilmî seviyesi; XVI. yüzyılın sonlarına doğru idari, ekonomik ve askerî alanlarda ortaya çıkan bozulmayla birlikte giderek zayıflamaya başlamıştır. Bu zayıflamanın sebepleri, henüz bilimsel yetkinliğe ulaşmamış öğrencilerin referans vasıtasıyla unvan sahibi olmaları¹, deney ve gözlemin hurafe sayılarak aklı ilimlerden ziyade naklî ilimlere ağırlık verilmesi, talebelerin sayısının çoğalarak kalitenin azalması gibi etkenlerle açıklanabilir (Uludağ, 2010, s. 39-43). Fakat devletteki gerilemenin asıl nedeni yalnızca uygulamalardaki eksiklikler değil, gelişmeye kapalı olan zihniyet yapısıydı. Devletin eski ihtişamlı gücüne kavuşabilmesi için Kânûn-ı Kadîm'e dönülmesinin gerekli olduğunu, dışarıdan gelen tehlikenin çok da önemli olmadığını savunan bu anlayış (Kâtip Çelebi, 2007, s. 201; Mustafa Naîmâ, 1281, s. 119-120), Avrupa'daki ilerlemelere paralel olarak sorunların daha da derinleşmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin resmî tıp düşüncesi, XVIII. yüzyıl ortalarına kadar klasik İslam ve Türk tıp felsefesi ve pratiğine dayalı bir anlayışı benimsemiştir. Humoral Patoloji Teorisi denilen bu anlayış, (Bayat, 2016, s. 122-126) evrendeki dört unsur (ateş, hava, su, toprak) gibi vücutta da dört sıvının (kan, balgam, safra, sevdâ) olduğunu savunan, hastalık ve sağlığın bu sıvıların vücuttaki oranlarıyla ilgili olduğunu düşünen, tedavi metotlarını da sıvı dengesini sağlamaya yönelik ilaçlar üzerine kuran yarı felsefi yarı amelî bir sistemdir. XVII. yüzyıl bu teorinin bütün kurallarıyla kabul edildiği bir zaman dilimidir. Deney ve gözlemi belirli ölçüde referans kabul edebilen bu kadim tıp anlayışı, kaynağını felsefi prensiplerden aldığı için², modern tıbbın temellerinin atıldığı XVIII. yüzyıl Batı dünyasındaki bilimsel esaslara dayalı tıp ekolünden farklı bir yapıya sahipti.

Bu farklılık, XVIII. yüzyılda yaşayan hekim Abbas Vesim tarafından irdelenmiştir. Abbas Vesim'e göre Müslümanların Batılı doktorlara daha rağbet edişinin ve ilimde ilerleyememelerinin sebebi, Batılıların dinî sınırlamalara tabi olmadıkları için fen ilimlerini daha iyi öğrenmeleri ve rahat keşifler yapmalarındır (İzgi, 1997, s. 35-37). Bu zihniyet ucurumu Osmanlı tıp camiası tarafından ancak aynı yüzyılın ortalarına doğru fark edilmiş, ardından yeni kimya tıbbıyla ilgili eserler tercüme edilmiş, XIX. yüzyılda da başta tıp felsefesi olmak üzere tıbbi terimler ve anatomi bilgilerinin modern tıp esaslarına göre öğretildiği tıp mektepleri açılmıştır (İzgi, 1997, s. 158; Uludağ, 2010, s. 119-120; Bayat, 2016, s. 324-325).

Emir Çelebi'nin Mesleki Hayatı ve Kişiliği

Doğum tarihi ve soyu hakkında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız Emir Çelebi, XVII. yüzyılda yaşamış ve IV. Murad'ın hekimbaşılığını yapmış bir tıp âlimidir. Tam adı Seyyid Muhammed olan (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 19b) Emir Çelebi, Edirne'de doğmuş, tahsil

¹ İlmî seviyenin gittikçe düşmesi ve liyakatin azalması padişahları da rahatsız etmiş, bu konularda birçok ferman ve hükümler sadır olmuştur. Altıntaş ve Doğan, 2004, s. 165-166.

² İbn Sînâ, tıpta bazı şeylerin sorgulanamayacağını söyleyerek bu ilmin metafizik bir temele sahip olduğunu kabul etmiştir: hıtlar, nicelik ve nitelikleri; mizaçlar, nicelik ve nitelikleri gibi. İbn-i Sina, 2017, s. 8-9.

hayatında felsefe ve matematik ilimleriyle meşgul olmuştur. Bu sırada tıp kitapları dikkatini çeken Emir Çelebi, birçok hekimin yanında kendini geliştirerek tabiplik mesleğine yönelmiştir (Parmaksızoğlu, 1968, s. 155; Emir Çelebi, No. 7043, s. 19b-20a). Şam'da tıbbi tecrübesini ilerleten, daha sonra da Mısır'daki Sultan Muhammed Kalavun-Mansuriye Hastahanesi'ne başhekim olan Emir Çelebi, burada Kaptan-ı Derya Topal Recep Paşa³ ile tanışmış, ardından onun kapı kulları arasına girerek 1032/1623 yılında İstanbul'a gelmiştir (Bayat, 2017, s. 43; Şehsuvaroğlu, Demirhan ve Güreşsever, 1984, s. 93).

Recep Paşa'nın himayesinde hizmet ettikten sonra kendisine timar defterdarlığı verilen Emir Çelebi, paşaya atfen meşhur *Enmûzecü't-Tıbb* adlı eserini telif etmiştir (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 21a). Kitabı birçok yerde okutulan ve farklı tarihlerde onlarca nüshası çoğaltılan (İzgi, 1997, s. 90) Emir Çelebi *Enmûzecü't-Tıbb*'in yazımını 15 Ramazan 1034/21 Haziran 1625 tarihinde Kasımpaşa'da tamamlamıştır (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 347b). Eseri, o tarihte kaptan-ı derya olan (Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 257a-265b, Topçular Kâtibi, 2003, s. 802-806; Mustafa Naîmâ, 1281, s. 395; Solakzâde, 1297, s. 741) Recep Paşa'ya ithaf etmiştir.

Enmûzecü't-Tıbb eserini telif ettikten sonra Emir Çelebi, Balkapanı'nda (Emir Çelebi, No. 1/2457, vr. 321b) tedavi amacıyla bir muayenehane açmış, kendisi dükkânda olmadığı zamanlarda yardımcısı olan Ali isimli bir talebesi için belli başlı hastalıklara bir tedavi cetveli hazırlamış ve buna da *Netîcetü't-Tıbb* adını vermiştir (Emir Çelebi, No. 1/342, vr. 366b).

Emir Çelebi'nin hekimbaşılığa atanması hakkında çeşitli tarihler öne sürülmüştür. Mesela Cevrî İbrahim Çelebi (ö. 1654) bu tayini, "*Mansıbın gûş eyleyüb Cevrî didi târîhini/Hikmetile oldı Eflâtûn etibbâya re'is (1039)*" (Cevrî, 06 Mil Yz FB 382, vr. 116a) tarih beytiyle 1039/1629 olarak kayda geçirmiştir. Cevrî'nin bu beytini Evliya Çelebi de *Seyahatname*'de kullanmıştır (Evliya Çelebi, 1314, s. 263). Naîmâ, 14 Zilkade 1039/25 Haziran 1630 tarihinde IV. Murad Beşiktaş'taki Sultan Ahmed Köşkü'nde otururken yanında Hekimbaşı Emir Çelebi'nin olduğunu ve bu esnada da yere bir yıldırım düştüğünü belirtir ki bu da Emir Çelebi'nin 1039 yılında hekimbaşılık vazifesinde olduğuna delil sayılabilir (Mustafa Naîmâ, 1281, s. 43). Bazı son dönem Osmanlı kaynaklarında ise hekimbaşılık tarihi 1031/1622 ve II. Osman dönemine kadar götürülmektedir (Uludağ, 1341, s. 174; Mehmed Süreyya, 1311, s. 721; Bursalı M. Tahir, 1342, s. 249). Ancak birincil kaynaklar bize Kaptan-ı Derya Topal Recep Paşa'nın h. 1032 yılında Akdeniz seferine çıktığını bildirmektedir (Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 257a-265b, Topçular Kâtibi, 2003, s. 782). Emir Çelebi de İstanbul'a Recep Paşa ile geldiği için bu tarih öncesinde hekimbaşı olması mümkün gözükmemektedir. II. Osman ise 1031 Receb'inde tahttan indirilmiştir (Solakzâde, 1297, s. 718-720).

³ Aslen Boşnak olan Recep Paşa Bostancı Ocağı'nda yetişmiş; bostancıbaşılık, vezaret, kaptan-ı deryalık, sadaret kaymakamlığı ve sadrazamlık gibi farklı görevlerde bulunmuştur. I. Ahmed'in kızı Gevherhan Sultan ile evlenerek saraya damat olarak giren Recep Paşa, dört aylık sadaret görevi sonrasında IV. Murad devrinde, asillerle iş birliği yaptığı gerekçesiyle 18 Mayıs 1632'de idam edilmiştir. Nev'izâde Atâyî, 2017, s. 1878-1879; Mehmed Süreyya, 1311, s. 370; Emecen, 2016, s. 423-425.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bir vesika konuyla ilgili farklı bilgi vermektedir (Devlet Arşivleri, İE. SH. 1.64.1). Vesikaya göre, Ser-etıbbâ Muhammed 1037/1628 tarihinde padişaha bir arz yazarak, eski Gümrük Emni Murad Çavuş zamanından kalma kendisine ait 23 bin akçe gümrük vergi hissesinin ödenmesi için ricada bulunmuştur. Bu tarihlerde hekimbaşı olarak yalnızca bir Muhammed vardır, o da Seyyid Muhammed Emir Çelebi'dir. Aynı vesikanın derkenarında, 22 Zilkade 1032/17 Eylül 1623 tarihli ruznâmçe defter kaydında, Ser-etıbbâ Mehmed Efendi'nin gümrük mukataasından hissesi olduğu yazılmıştır. Bu bilgiye göre Emir Çelebi h. 1032'de hekimbaşılık görevine devam ediyordu.

Devlet Arşivlerinde Emir Çelebi'nin hekimbaşılığa tayiniyle ilgili mezkûr vesikayı teyit edecek başka bir veriye rastlanmamıştır.⁴ Ancak aynı belgede h. 1032 ve 1038, Osmanlı biyografilerinde 1031 yıllarının geçmesi, Emir Çelebi'nin h. 1039'dan önce hekimbaşı olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Buna göre Emir Çelebi'nin, IV. Murad'ın 22 Zilkade 1032 tarihinde tahta çıktığı (Solakzâde, 1297, s. 737) esnada ve 1034/1625 yılında *Enmûzecü't-Tıbb* eserini yazdığı sırada hekimbaşılık görevinde olduğu söylenebilir.

Emir Çelebi'nin hekimbaşılığa tayini hakkında Cevrî İbrahim Çelebi'nin tarih beytinde yazdığı 1039 ve vesikada ulaşılan 1032 tarihleri için şöyle bir değerlendirmede bulunulabilir: Osmanlı'da memur tayinleri birer yıllığına yapıldığı için, görevde kalmasına onay verilen memurun her yıl yeniden kadro ataması gerçekleştirilirdi. İbkâ denilen bu işlem, üst sınıf ilmiye kadrosundan olan hekimbaşılar için de yapılmış olmalıdır. Dolayısıyla Emir Çelebi 1032'de hekimbaşılığa atanmış, 1039'da yapılan ibkâ işlemine de Cevrî tarafından tarih düşürülmüş olabilir (Cevrî, 06 Mil Yz FB 382, vr. 116a; Unan, 2004, s. 467-468; Evliya Çelebi, 1314, s. 530; Uzunçarşılı, 1988, s. 150-157).

Ancak bu değerlendirme, her yıl yapılan bir işlemde niçin hususiyetle 1039 tarihinin seçildiği açıklanmadığından pek makul görünmüyor. Bizce daha rasyonel ikinci bir yorum da şöyle olabilir: 1032/1623'ün baharında İstanbul'a gelen Emir Çelebi kısa bir müddet⁵ Kaptan-ı Derya Recep Paşa'nın hizmetinde bulunmuş, ardından 22 Zilkade 1032/17 Eylül 1623'te IV. Murad'ın hekimbaşısı olmuştur. 1038/1628'de azledilen Emir Çelebi 1039/1629'da tekrar aynı göreve getirilmiştir. Mustafa Naîmâ, bir ara padişah musahipliğinden uzaklaştırılan Emir Çelebi'nin 10 Şaban 1043/9 Şubat 1634'te tekrar musahipliğe getirildiğini belirtmektedir (1281, s. 187-188).

Burada, hekimbaşı listelerinde yer almayan ancak, ruûs kayıtlarında adı geçen Hızır bin Mehmed'den bahsetmek gerekir. Yalnızca bu kayıtlarda zikredilen Hızır bin Mehmed İzmir kadılığı pâyesiyle 18 Rebûlâhîr 1042/2 Kasım 1632'de hekimbaşı olarak gözükmektedir

⁴ Devlet Arşivleri, A.[RSK.d. 1488d., 1491; KK.d. 265, 266; MAD.d. 00364, 05510, 05589, 05682, 05965, 06012, 07184.

⁵ Emir Çelebi, Recep Paşa'nın hizmetinde bulunmasına ilişkin "cüz'î hizmetim" diye bir ifade kullanmaktadır. Çelebi bu kısa süre içerisinde *Enmûzecü't-Tıbb*'ı yazmaya başlamış, birkaç ay sonra hekimbaşı olmuş, 1034/1624'te de eseri tamamlayarak Recep Paşa'ya ithaf etmiştir. Emir Çelebi, No. 7043, vr. 21a.

(Devlet Arşivleri, KK.d. 3400, s. 92). Hızır bin Mehmed'in hekimbaşılığında kayıtlarda geçen son tarih ise h. 1045'tir (Devlet Arşivleri, MAD.d. 05682, s. 83).

Bu veriler ışığında şu bilgilere ulaşmak mümkündür: Emir Çelebi h. 1042'de hekimbaşılık ve musahiplikten uzaklaştırılmış, yerine Hızır bin Mehmed hekimbaşılığa atanmış, onun birkaç yıl süren bu görevinden sonra Emir Çelebi tekrar aynı vazifeye getirilmiştir. Mustafa Naîmâ, Çelebi'nin musahipliğe iade tarihini h. 1043 olarak zikretse de vesikalarda Hızır bin Mehmed'in h. 1045 yılında hekimbaşı olarak gözükmesi, Emir Çelebi'nin ser-etibbâlîğe daha sonraki tarihlerde tayin edildiğini göstermektedir.

Naîmâ, Emir Çelebi'nin görevden azil sebepleri arasında; onun hazırcevaplılığı ve iltimasa karşı tutumunun, yönetimde kendisine düşman bir grubun ortaya çıkmasına neden olmasını zikretmekte, ayrıca keyif maddelerine düşkünlüğünün de padişahın tepkisini çektiğini söylemektedir (Mustafa Naîmâ, 1281, s. 345-346). Böyle bir ortamda Emir Çelebi'nin daha önceden de ser-etibbâlık görevinden alınıp tekrar göreve iadesi normal gözükmemektedir.

Emir Çelebi hekimbaşı olduktan bir süre sonra, beş yüz akçelik mevleviyet maaşına ilaveten kendisine arpalık olarak Mihaliç (Karacabey) kazası ihsan edilmiştir (Evliya Çelebi, 1314, s. 530; Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 290b; Şeyhî Mehmed Efendi, 2018, s. 344; Bayat, 2017, s. 43).

Zekâsı ve hoş sohbeti ile bilinen Emir Çelebi, aynı zamanda IV. Murad'ın musahipliği⁶ kadrosuna da alınmış, daha önce bahsedildiği üzere bu görevden uzaklaştırılıp sonrasında tekrar musahipliğe devam etmiştir. IV. Murad'ın doktoru olması hasebiyle 1638'deki Bağdat seferine katılan Emir Çelebi'ye Halep yolunda iken Galata kadılığı da tevcih edilmiştir (Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 291a). Bu olaydan kısa bir süre sonra, kendisine hasım olan Boşnak asıllı Bezirgânzade Silahtar Mustafa Paşa ve diğer düşmanlarının kışkırtmaları neticesinde IV. Murad'ın gazabına uğramış ve zorla afyon içirilerek hayatını kaybetmiştir.

Eskiden beri hekimbaşı ile aralarında soğukluk olan Silahtar Mustafa Paşa, Emir Çelebi'nin afyon tiryakiliğini kullanarak onu padişahın gözünden düşürmek ve azlettirmek ister. Zaten IV. Murad, başhekiminin bazı hareketlerinden şüphelendiği için bir ara "Efendi, sen afyon yer misin?" diye sorar ve hayır cevabını alır. Bağdat seferinde ordu Nizip'te konaklarken her zaman olduğu gibi padişah, iyi bir satranç oyuncusu olduğu için Emir Çelebi ile satranç oynamaya başlar. Hekimbaşı oyun arasında abdest tazeleme bahanesiyle sultanın yanından ayrılınca, düşmanları onun afyon kullanmaya gittiğini söyler. Geri dönen Emir Çelebi, kendisini sorguya çeken IV. Murad'a kuşağının içinde zararı giderilmiş afyon hülasesi olduğunu belirtir. Ancak sultan, kuşaktaki 10 dirhem (30 gram) afyonu Emir Çelebi'ye birer

⁶ Cevrî İbrahim Çelebi 1036/1626'da istinsahını yaptığı *Enmûzec't-Tıbb* eseri için yazdığı bir tarih şiirinde, Emir Çelebi hakkında "Ya'nî Şerîfî Çelebi kim odur/Müntesib-i şâh-ı risâlet-meâb" olarak bahsetmiş, bu satırlar Ali Haydar Bayat tarafından, Emir Çelebi'nin 1626 yılında musahiplik yani padişah danışmanlığı görevine devam ettiği şeklinde anlaşılmıştır (Bayat, 2017, s. 43). Burada Bayat, müntesip kelimesini musahip olarak, risalet-meâb kelimesini de padişah olarak yorumlamıştır. Hâlbuki "müntesib-i şâh-ı risâlet-meâb" tabiriyle, "peygamberlik makamının reisi olan Hz. Muhammed'e bağlılık" kastedilmektedir, bu da Emir Çelebi'nin seyyidliğine işaret eder. Cevrî, 06 Mil Yz FB 382, vr. 114b.

ikişer yutturur. Fenalaşan hekimbaşı, “Padişahım, kuluna yazıktır, bu kadar şey panzehir dahi olsa helak eder.” dese de IV. Murad satranca devam etmesini emreder. İyice ağırlaşan Emir Çelebi en sonunda izin alarak çadırına geçer, ancak öğrencilerinin panzehir olarak teklif ettiği ilaçları, “Bana ilaç gerekmez. Silahtar gibi büyük bir düşman zamanında ölüm hayattan iyidir.” diyerek reddeder. Ardından zehri daha da kuvvetlendiren bir kâse karlı buzlu şerbeti⁷ içerek vefat eder. 2 Rebiülâhir 1048/13 Ağustos 1638 tarihinde ölen⁸ Emir Çelebi’nin yerine Zeynelabidin Efendi hekimbaşı olarak tayin edilir (Mustafa Naîmâ, 1281, s. 345-348; Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 291b; Şeyhî Mehmed Efendi, 2018, s. 344; Uludağ, 1341, s. 222-227; Kâtip Çelebi, 1287, s. 196; Mehmed Süreyya, 1308, s. 402; Uşşâkîzâde, 2017, s. 339).

Emir Çelebi, bilimsel yönü güçlü olan, hoş sohbet bir hekimdi. İbrahim Cevrî onun hakkında hitabeti düzgün, sözleri tesirli ve fıtratı temiz biri olarak bahsetmiş, aynı zamanda şahsına uzun bir methiye de kaleme almıştır (Cevrî, 06 Mil Yz FB 382, vr. 51a-51b). Çiçeklerle ilgilenmesi ve şiirler yazması, zarif ve edip yönünün kuvvetli olduğuna işaret etmektedir. *Netâicü’l-Ezhâr* ve *Şükûfenâme* isimli eserlerden öğrendiğimize göre dört farklı nergis ve kendi isminde “Hekimbaşı Süleymânîsi” türlerini bulmuş ve bunlar dönemin çiçek literatürüne geçmiştir (Muhammed b. Ahmed, No. 4079, vr. 16b-17a; Kahraman, 2015, s. 72; Ali Çelebi, No. 4076, vr. 8b).

Enmûzecü’t-Tıbb eserindeki ilaç formülleri ve deneysel tespitleri, ayrıca Arapça, Farsça ve Latince bilmesi, zekâ ve bilim seviyesinin güçlü olduğunu göstermektedir (Uludağ, 1341, s. 222; Uludağ, 2010, s. 104; Bursalı M. Tahir, 1342, s. 204; Erdemir, 1995, s. 129-130). Bunun yanı sıra Seyyid Emir Çelebi’yi yerenler de olmuştur. Örneğin Karaçelebizâde kendisinden “*ecnebî-i müteseyyid=kendisini seyyid göstermek isteyen bir ecnebî*” ve “*Eflâtûn-ı fenn-i sefâhet ü cünûn=delilik ve günahkârlık ilminin önderi*” olarak bahsederken (Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 291a-291b), çağdaşı şair Nef’î de onu ağır hicivleriyle eleştirir:

“Söyle be ey müteseyyid har-ı bahtek nicesin
Yine evvelki gibi müflis-i bî-tâb mısın?
Cihet-i câmi’anuz şimdi Tulû’î’yle nedür
Yohsa sen dahi o mel’ûn gibi kullâb mısın?”⁹

Emir Çelebi’nin Eserleri

Mısır ve İstanbul’da uzun süre ser-etibbâlık görevinde bulunan, bunun yanı sıra açtığı muayenehane ile toplum hekimliği yapan Emir Çelebi, ilim dünyasına ve gelecek nesillere faydalı olmak amacıyla deneyimlerini ve tedavi yöntemlerini kaleme almış, eserler miras bırakmıştır. Kaynaklarda geçtiği kadarıyla Emir Çelebi’ye atfedilen eserler şunlardır:

⁷ Emir Çelebi’nin içtiği sıvı, eftimûn (küsküt=Cuscuta Epithymum) bitkisinden yapılan bir şerbettir. Karaçelebizâde, No. 3206, vr. 291b.

⁸ Bursalı Mehmed Tahir, diğer kaynakların tersine Emir Çelebi’nin İstanbul’da öldüğünü yazmaktadır. Bursalı M. Tahir, 1342, s. 204.

⁹ Kitanın günümüz Türkçesiyle çevirisi şöyledir: *Konuş be ey seyyid geçinen, talihi bedbaht eşek, nasılsın? / Yine eskisi gibi güçsüz ve iflasta mısın? / Meclisiniz Tulû’î’nin dâhil olduğu meclisiniz şimdi nasıl? / Yoksa ne de o melun gibi çengel misin?* Akkuş, 1998, s. 232.

Enmûzecü't-Tıbb

Emir Çelebi'nin uzmanlık eseri olan ve tıp tarihinde kendisine asıl şöhret kazandıran kitaptır. *Enmûzecü't-Tıbb*, Emir müellifin mesleki uzmanlık ve tecrübesini yansıtmaları bakımından önemli bir eserdir. Ayrıca hayatının çeşitli safhaları buradan tespit edebilmektedir. Dolayısıyla *Enmûzecü't-Tıbb*, Emir Çelebi'nin hayatı ve uzmanlığı ile ilgili başvurulacak ana kaynak olarak görülebilir.

1623'te Mısır'dan İstanbul'a gelerek Topal Recep Paşa'nın hizmetine giren Emir Çelebi, paşaya minnetini göstermek üzere *Enmûzecü't-Tıbb* isimli kitabını yazmış ve ona atfetmiştir. Emir Çelebi, hastalanıp vücudu güçsüz düşen paşayı iyileştirmek için ona bir terkip hazırlamış ve Recep Paşa sağlığına kavuşmuştur. Kendisine de bu hizmeti karşılığında timar defterdarlığı ihsan edilmiş, buna şükran borcu olarak da Emir Çelebi bu eseri hazırlayarak adını *Enmûzecü't-Tıbb* (Tıbbın Özeti) koymuştur.¹⁰

Çelebi, kitabın telif sebebini, tıp ve hikmet ilmine ulaşmak isteyenlere yol göstermek olarak açıklamıştır (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 8b). Bununla birlikte *Enmûzecü't-Tıbb*'ı yazarak; yıllardır tahsil ettiği tıp ilmini, Kalavun Hastahanesi'nde çalıştığı süre boyunca kazandığı tecrübelerle birleştirip ilmin şükürünü eda etmeyi amaçlamış, herkesin anlayıp amel edebilmesi için eseri özellikle Anadolu Türkçesiyle kaleme almıştır. Geçim derdinden ötürü fırsat bulamadığı eserin yazımını ancak 1625 (1034) yılında tamamlayabilmiştir (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 19b-20a).

Enmûzecü't-Tıbb'ın günümüzde birçok nüshası bulunmakta, bu nüshalara Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın veri tabanından (www.yazmalar.gov.tr) ve üniversite kataloglarından ulaşılabilir. Araştırmalar neticesinde *Enmûzecü't-Tıbb*'ın 61 nüshası tespit edilmiştir (İhsanoğlu, 2008, s. 235-238; İhsanoğlu, 1984, s. 141-143; Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi İle İlgili Eserler Ansiklopedisi, 2001, s. 3397-3398; Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, 1987, s. 53).¹¹

Enmûzecü't-Tıbb bir mukaddime, altı talim ve bir hatimeden oluşmaktadır. Kitapta genel olarak tıp ilminin kuralları, unsurlar, mizaçlar, hıltlar, duyular, genel sağlık prensipleri, anatomi, bitkisel ilaçlar, hastalıklar, nedenleri, belirtileri, tedavileri ve tıp etiği işlenmektedir.

Enmûzecü't-Tıbb, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün kurumlarında olduğu gibi tıp ilminde de bir sorgulama döneminin başladığı, eskiyi birebir taklidin başarısız sonuçlarının görüldüğü bir zaman diliminin ürünüdür. Bizzat eser müellifinin ifade ettiği üzere, önceki eserlerin aynen aktarılmasının yanlış olduğu ve ilim adamının kendi tecrübelerinin de ilme

¹⁰ "... bu kitâb-ı hikmet-meâbî te'lîf idüb nâm-ı sâmilîleriyle mu'anven eyledim ve *Enmûzecü't-Tıbb* ile müsemma kıldım." Emir Çelebi, No. 7043, vr. 21a.

¹¹ *Enmûzecü't-Tıbb*'ın h. 1177'de istinsah edilen ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No. 7054'te yer alan bir yazması, Esin Kâhya tarafından farklı bir eser olarak yorumlanmıştır. Kâhya'nın *Üroloji Tarihi* (1982) isimli eserinde *et-Tıbbü'l-Mülûk* olarak adlandırılan bu nüsha, üniversite kataloğunda *Unmûzecü't-Tıbb* olarak yer almaktadır. Nüsha incelendiğinde, varak 12a'da siyah mürekkeple yazılan *Enmûzecü't-Tıbb* ismi fark edilmemiş, 12b'de kırmızı mürekkeple yazılan ve bir kelâm-ı kibâr olan "et-tıbbü li'l-mülûk..." cümlesi, eserin adı olarak anlaşılmıştır. Kâhya, 1982, s. 98; Emir Çelebi, No. 7054, vr. 12a-12b.

katkı sağlaması gerektiği düşüncesinin birçok kişi tarafından dile getirilmeye başlandığı bir dönemde yazılan *Enmûzecü't-Tıbb*; her ne kadar kendisinden önceki tıp birikimini bir derleme şeklinde ihtiva etse de Emir Çelebi'nin şahsi tecrübe ve tespitlerini içermesi bakımından önemli görülmektedir. Özellikle bazı tartışmalı konularda tıp otoritelerinden bağımsız olarak kendi görüşlerini savunması, kendisinin formülize ettiği ilaç terkiplerini hastaları üzerinde tecrübe etmesi ve dönemine göre tartışmalı bulunan diseksiyon (teşrih) yöntemini bilimsel olarak tavsiye etmesi eserin özgünlüğünü artırmaktadır. Bu bağlamda eser, klasik Osmanlı tıbbının son büyük örneklerinden biri sayılmaktadır.

Eserin sonraki dönemlerde bir özetinin yapılması ve birçok kütüphanede yazma nüshasına rastlanması, Osmanlı tıbbında ve darüşşifalarında yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Enmûzecü't-Tıbb; 18. yüzyılda yaşayan Âmidî Rıza Efendi tarafından *Kitâbü'l-Muhtasar fi't-Tıbb* ismiyle kısaltılarak özetlenmiş (Bursalı M. Tahir, 1342, s. 218), günümüzde tıp tarihi ve Türk dili açısından birçok bilimsel çalışmaya konu olmuştur (ör. Bozkurt, 1989).

Netîcetü't-Tıbb

Emir Çelebi'nin bilinen ikinci eseri *Netîcetü't-Tıbb*, hacimce küçük olmasına karşın uzun dönem başucu eseri olarak rağbet görmüştür. Zira eser belli başlı hastalıkların isimlerini, teşhis ve tedavi şekillerini tablo şeklinde pratik bir yöntemle ortaya koymuştur. Tabloda hastalığın ismi, mizaç özellikleri, teşhise yardımcı olacak nabız ve idrar özellikleri, hastaya verilecek gıdalar, uygulanacak ilaçlar ve yağlar, kan aldırma ve hastanın sakınması gereken şeyler olmak üzere dokuz başlık vardır. Bu şekilde 129 hastalığı inceleyen *Netîcetü't-Tıbb* eserinin kütüphanelerde birçok nüshası bulunmaktadır.¹²

Netîcetü't-Tıbb'ın telif tarihini, İran Millî Şura Meclisi Kütüphanesi'ndeki bir nüshadan 1036/1626 şeklinde tespit edebiliyoruz (Mîr Hidayet Hisari, 1384, s. 14, 17). Eserin yazılmasının nedeni şöyledir: Emir Çelebi, daha önce yazdığı *Enmûzecü't-Tıbb*'daki tedavilerin uygulamasını yapmak üzere Balkapanı'nda bir muayenehane¹³ açmıştır. Burada kendisine yardımcı olan Ali isimli talebesine¹⁴ de yardımcı olmak üzere bu kılavuzu hazırlamıştır.

¹² Örnek olarak bkz. Emir Çelebi, No. 1/2457, vr. 321b-338b; Emir Çelebi, No. 958/1, vr. 368a-385b; Emir Çelebi, No. 1/342, vr. 366b-383b; Emir Çelebi, No. 1/863, vr. 294a-310b; Emir Çelebi, No. 504, vr. 128a-140b.

¹³ İstanbul'da Tahtakale semtindeki Balkapanı'nda yer alan bu dükkânın yeri, son dönem kaynaklarında Unkapanı olarak geçmekte, hâlbuki *Netîcetü't-Tıbb* yazmalarında nüshalarında Balkapanı olarak zikredilmektedir. Emir Çelebi, No. 1/342, vr. 366b; Bursalı M. Tahir, 1342, s. 204; Erdemir, 1995, s. 129; Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1314, muhtelif yerler; Adivar, 1982, s. 128; Şehsuvaroğlu vd., 1948, s. 93; Eyice, 1992, s. 33-34.

¹⁴ Bursalı M. Tahir (1342, s. 219), Emir Çelebi'nin öğrencilerinden olan Mehmed Ali Efendi isminde birinden bahsetmektedir ki, bu şahıs ilaç isimlerini bir cetvel şeklinde hazırlayarak bir eser yazmış ve ismini *Nüşatü't-Tıbb* koymuştur. Eserin adı ve tasnif şekli, bize bu kişinin burada bahsi geçen Ali olabileceğini göstermektedir.

Garâibü'l-Hekîm

Kütüphanelerde herhangi bir yazmasına rastlayamadığımız ve içeriği hakkında malumat edinemediğimiz bu eserin varlığından Bursalı Mehmed Tahir (1342, s. 204) ve Osman Şevki Uludağ (1341, s. 154) sayesinde haberdar oluyoruz.

İstiskā İçün Müfîdler

Müstakil bir telif olmayıp daha çok küçük bir derleme diyebileceğimiz bu risale, *Enmûzecü't-Tıbb*'da istiskā (ödem) için yazılan tedavileri ihtiva etmektedir. İki varak olan bu risale, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Kütüphanesi, No. 197/3 numarada kayıtlıdır (157b-159a). Risalenin Emir Çelebi'nin ölümünden sonra derlendiği düşünülmektedir (Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi İle İlgili Eserler Ansiklopedisi, 2001, s. 3398; İhsanoğlu, 1984, s. 143; Bozkurt, 1989, s. 18).

Sırr-ı Mektûm fî İlmi'n-Nücûm Tercümesi

Tam ismi *es-Sırrü'l-mektûm fî ilmi't-talâsım ve'n-nücûm* veya *es-Sırrü'l-mektûm fî muhâtabeti's-şems ve'l-kamer ve'n-nücûm* olan bu eseri Emir Çelebi, Fahreddin er-Râzî'ye (ö. 1210) izafe etmiş ve bu iddia bazı çevrelerce kabul de görmüştür (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 227b; Uludağ, 1991, s. 62-63; Yavuz, 1995, s. 94). Ancak başta Kâtip Çelebi (2014, s. 795-796) olmak üzere diğer ilmi çalışmalar (Sülün, 1997, s. 97) eserin kelam âlimi el-Harâllî'ye (ö. 1240) ait olduğunu ortaya koymuştur. Emir Çelebi, tılsımlar, astronomi ve havas ilmine ait bilgilerin yer aldığı eseri 1027/1618'de tercüme ettiğini ifade etmekte ve eserin farklı nüshalarının bulunduğunu da söylemektedir (No. 7043, vr. 227b). Kayıtlarda bulamadığımız bu tercümeyle özel bir arşivde rastlayabildik. *Şerh-i Sırrı'l-Mektûm fî İlmi'n-Nücûm* başlığı ile yazılan ve 384 varak olan tercümenin ferağ kaydında, 1027 yılında Şam'da yazıldığı belirtilmektedir. Bu tarih Çelebi'nin tercümesiyle aynı tarihtir. Eğer bu eser Emir Çelebi'nin bahsettiği tercüme ise onun 1618 yılında Şam'da olduğunu anlıyoruz. Bu da Çelebi'nin Mısır'da başhekim olmadan önce Şam'da ikamet etmiş olabileceğini göstermektedir. Çelebi'nin Şam'da bir müddet oturduğundan zaten Kesbî Mehmed Efendi *Enmûzecü't-Tıbb* sonundaki tarih şiirinde de bahsetmektedir.¹⁵

Dîvânü'l-Mu'ammayât

Emir Çelebi tıp alanında yazdığı nesirler haricinde edebiyat ve şiirle de uğraşmıştır. Bunu *Enmûzecü't-Tıbb* ve *Nefticetü't-Tıbb*'daki nazım örneklerinden anlıyoruz. Hatta Çelebi, şiirlerini kaleme alırken *Vefkî* mahlasını kullanmıştır (Mustafa Naîmâ, 1281, s. 187). Ona ait *Dîvânü'l-Mu'ammayât* isimli Türkçe bir divanın olduğunu da *Hediiyetü'l-Ârifîn* isimli son dönemde yazılmış bir eserden (Bağdatlı İ. Paşa, 1955, s. 278) öğreniyoruz. Ancak yazmalarda ve kütüphanelerde böyle bir eserin kaydına ulaşamadık. Çelebi'nin muamma türünde şiirler yazdığına dair başka bir veri elimizde olmadığından böyle bir eserin ona aitliği hususunda da kesin bir kanaate varamadık. Acaba bu eser, Çelebi'den 60 yıl önce yaşayan ve muammalarıyla

¹⁵ Nice müddet mesken ü me'vâsı oldu Mısır u Şâm. Emir Çelebi, No. 7043, vr. 348a.

meşhur olan Edirneli Emrî (Emrullah) Çelebi (ö. 1575) tarafından yazılan muammalar olabilir mi? Emir Çelebi'nin şiirleriyle Emrî Çelebi'nin nazımlarının ilmî olarak karşılaştırılması bu sorunu açıklığa kavuşturabilir (Mısır Millî Kütüphanesi..., 1992, s. 111-112; Emrî Dîvânı, t.y.; Saraç, 1995).

Emir Çelebi'nin nazım sahasında müstakil bir eseri elimize ulaşmasa da bu konudaki seviyesine ilişkin *Enmûzecü't-Tıbb'* dan örnekler sunabiliriz:

Osmanlı padişahı IV. Murad için yazdığı kıt'a:

*Serv-i ikbâl ü nihâl-i devleti ser-sebz ola
Gülşen-i ömrü gülüne ırmeye bâd-ı hazân
Devleti ile ola dâim kâm-bîn ve kâm-yâb
Nusret ile ola her dem kâm-kâr ve kâm-rân* (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 19b; Kurdoğlu, 1967, s. 157)

Recep Paşa için yazdığı methiyeden:

*Ey zahîr-i dîn ü devlet mazhar-ı lutf-ı Hudâ
Ve'y mu'în-i mülk ü millet pertev-i nûr-ı hüddâ
Hazret-i paşa-yı âdil âsaf-ı pâkize-dil
Merd-i meydân-ı neberd ü şîr-i kuhsâr-ı vegâ
...
Kande azm eylersen olsun himmet-i merdân mu'în
İdesin a'dâ-yı dîn ü devlete nice gazâ
Rehberin Hızır peygamber askerin feth ü zafer
Yâr u yoldaşın olalar enbiyâ vü evliyâ* (Emir Çelebi, No. 7043, vr. 20a-20b)

Sonuç

Osmanlı tıbbı, tevarüs ettiği İslam ve Türk tıbbi birikimini, önceki eserleri referans almak suretiyle tercüme ve şerh usulüyle geliştirmiş, öte yandan da hastalık teşhisleri, ilaçlar ve tedavi usullerine hekimlerin kendi deneyimlerini katmasıyla tıp ilmini belirli bir seviyeye taşımıştır. Ancak Batı tıbbını tanıma ve tercüme süreci olan 18. yüzyılın ortalarına kadar tıp dünyasında büyük bir sıçrama sağlayamamıştır.

17. yüzyılda klasik tıp anlayışını devam ettiren Emir Çelebi, yer aldığı görevler ve yazdığı eserlerle yaşadığı dönemin önemli hekimlerinden biri olarak kabul görmüştür. Özellikle Osmanlı kütüphanelerinde en çok yazması bulunan tıp eserlerinden biri olarak bilinen *Enmûcezü't-Tıbb* isimli eseri onun ilmî seviyesini ve mesleki tecrübesini ortaya koymaktadır. Emir Çelebi eserlerinde kaynak olarak kullandığı kitaplara, tasnif ve tedavi yöntemlerine bakılırsa büyük oranda kendisinden önce yazılanlara bağlı kalmıştır. Bununla birlikte Batı'da yaşanan yeni buluş ve gelişmelerden habersiz kalmış, haberi olmuşsa da onları referans alınacak bir kaynak olarak görmemiştir.

Yine de her bir hekimin, tecrübeleri ve çalışmaları vasıtasıyla sağladığı katkı ile tıbbi bir önceki seviyesinden daha ileriye taşıdığı düşünülürse Emir Çelebi'nin de tıp tarihinde bir iz bıraktığını söyleyebiliriz. Özellikle onun, eserlerinde deneylere ve kendi gözlemlerine yer

vererek pratik formüller sunması bilimsel yönünün kuvvetli olduğunu göstermektedir. Ayrıca klasik İslam tıp geleneğinin hâkim olduğu bir çağda yasaklanan diseksiyon (teşrih) yöntemini tavsiye ederek dönemine göre cesur ve bilimsel bir tavsiyede bulunması da onu döneminin diğer hekimlerden ayıran bir hususiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayatı, eserleri ve ölümüyle tarihte ilginç bir tablo çizen Emir Çelebi, Osmanlı klasik tıbbının son temsilcilerinden biri olarak anılmaya devam edecektir.

Kaynakça

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. A.{RSK.d. 1488d.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. A.{RSK.d. 1491.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. İE. SH. 1.64.1.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. KK.d. 265.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. KK.d. 266.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. KK.d. 3400.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 00364.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 05510.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 05589.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 05682.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 05965.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 06012.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. MAD.d. 07184.
- Adıvar, A. A. (1982)., *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Akkuş, M. (1998). *Hicvin Ankâları Nefti ve Sihâm-ı Kazâ*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ali Çelebi, Şükûfenâme. Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye. No. 4076.
- Altıntaş, A. ve Doğan, H. (2004). Osmanlı Tıbbının Bozulma Nedenlerinden Biri: Reca, Minnet, İltimas. *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi*, 12(3), 164-170.
- Bağdatlı İ. Paşa (1955). *Hediyetü'l-Ârifin, Esmâ'ü'l-Mü'ellifin ve Âsârü'l-Musannifin* (Cilt. 2) (Haz: İ. M. K. İnal ve A. Aktuç). İstanbul: Maarif Basımevi.
- Bayat, A. H. (2016). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Bayat, A. H. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılik Kurumu ve Hekimbaşılar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Bozkurt, S. (1989). IV. Murat'ın Saray Hekimi Emir Çelebi'nin *En-muzecü't-Tıbb Eserinde Dahili Hastalıklar* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Bursalı M. Tahir (1342). *Osmanlı Müellifleri* (Cilt. 3). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Cevrî İ. Çelebi. *Dîvân*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu. 06 Mil Yz FB 382.
- Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi İle İlgili Eserler Ansiklopedisi* (2001) (Cilt. 5) (Haz: A. R. Karabulut ve A. T. Karabulut). Kayseri: Akabe Kitabevi.
- Emecen, F. (2016). Receb Paşa (topal). *TDV İslam Ansiklopedisi*. EK-2, 423-425.
- Emir Çelebi. *Enmûzecü't-Tıbb*. İstanbul Üniversitesi Ktp. No. 7054.
- Emir Çelebi. *Enmûzecü't-Tıbb*. İstanbul Üniversitesi Ktp. No. 7043.
- Emir Çelebi. *Netîcetü't-Tıbb*. Antalya Tekelioğlu Ktp. No. 504, 128a-140b.
- Emir Çelebi. *Netîcetü't-Tıbb*. Köprülü Ktp. No. 958/1, 368a-385b.
- Emir Çelebi. *Netîcetü't-Tıbb*. Selim Ağa Ktp. No. 1/863, 294a-310b.
- Emir Çelebi. *Netîcetü't-Tıbb*. Süleymaniye Ktp. Esad Efendi Koleksiyonu. No. 1/2457, 321b-338b.

- Emir Çelebi. *Netîcetü't-Tıbb*. Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan. No. 1/342, 366b-383b.
- Emrî Dîvânı. (Haz: M. A. Y. Saraç). Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78368/emri-divani.html> Erişim Tarihi: 10.10.2020
- Erdemir, A. D. (1995). Emîr Çelebi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11, 129-130.
- Evlîya Çelebi *Seyahatnamesi*. (1314) (Cilt. 1). Dersaadet: İkdâm Matbaası.
- Eyice, S. (1992) Balkapanı Hanı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41, 33-34.
- İbn-i Sina (2017). *El-Kânûn fi t-Tıbb*, (Cilt. 1) (Çev: E. Kâhya). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (Edt.) (1984). *Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu*. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- İhsanoğlu, E. (Edt.) (2008). *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi* (Cilt. 1). İstanbul: IRCICA.
- İnalcık, H. (2012). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2015). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İzgi, C. (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlim* (Cilt. 2). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kahraman, S. A. (2015). *Şükûfenâme-Osmanlı Dönemi Çiçek Kitapları*. İstanbul: İBB Kültür AŞ Yayınları.
- Kâhya, E. (1982). *Üroloji Tarihi*. Ankara: Alkan Matbaası.
- Karaçelebizâde A. Efendi. *Ravzatü'l-Ebrâr*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya. No. 3206.
- Kâtip Çelebi (1287). *Fezleke (Türkçe)* (Cilt. 2). İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası.
- Kâtip Çelebi (2014). *Keşfü'z-Zunûn* (Cilt. 2) (Çev: R. Balcı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kâtip Çelebi (2007). *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfârî'l-Bihâr (Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan)* (Haz: O. Ş. Gökyay). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kurdoğlu, V. B. (1967). *Şâir Tabîbler*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Mehmed Süreyya (1308). *Sicill-i Osmanî* (Cilt. 1). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Mehmed Süreyya (1311). *Sicill-i Osmanî* (Cilt. 4). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Mısır millî kütüphanesi Türkçe yazmalar kataloğu (*Fihrisü'l-Mahtûât et-Türkiyye el-Osmâniyye*) (1870-1980) (1987). (Cilt. 1). Kahire: The General Egyptian Book Organization.
- Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu (*Fihrisü'l-Mahtûât et-Türkiyye el-Osmâniyye*) (1870-1980) (1992). (Cilt. 4). Kahire: The General Egyptian Book Organization.
- Mîr Hidayet Hisari (1384). *Türkçe Kadîm Tıbbî Kitaplar*. Tahran: Endişe No.
- Muhammed b. Ahmed el-Ubeydî. *Netâicü'l-Ezhâr (Tezkire-i Şükûfeciyân)*. Süleymaniye Ktp. Nuruosmaniye Koleksiyonu. No. 4079.
- Mustafa Naîmâ (1281). *Tarih-i Naîmâ* (Cilt. 3) İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Nev'îzâde Atâyî (2017). *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmiletî's-Şakâ'ik* (Cilt. 2) (Haz: S. Donuk). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Özcan, N. (1989). Ahmed Vefki Efendi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2, 158.
- Parmaksızoglu, İ. (1968). Emir Çelebi. *Türk Ansiklopedisi*. 15, 155.
- Saraç, M. A. Y. (1995). Emrî, Emrullah. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11, 164.

- Solakzâde M. H. Çelebi (1297). *Solakzâde Tarihi*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Sülün, M. (1997). Harâllî. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16, 96-97.
- Şehsuvaroğlu, B. N., Demirhan A. E. ve Güreşsever, G. C. (1984). *Türk Tıp Tarihi*. Bursa: Taş Kitapçılık-Yayıncılık.
- Şeyhî Mehmed Efendi (2018). *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ (Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli)*. (Cilt. 1) (Haz: R. Ekinci). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi (Kadrî) Efendi Tarihi (2003). (Cilt. 1) (Haz: Z. Yılmaz). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uludağ, O. Ş. (1341). *Beş Buçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Uludağ, O. Ş. (2010). *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uludağ, S. (1991). *Fahrettin Râzî*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Unan, F. (2004). Mevleviyet, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29, 467-468.
- Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi (2017). *Zeyl-i Şakâ'ik* (Haz: R. Ekinci). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yavuz, Y. Ş. (1995). Fahreddin er-Râzî. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12, 89-95.
- Yüksel, A. T. (2017). *İslâm'da Bilim Tarihi*, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.

